

Harai Dénes

Hadügy – tudomány – etika

Morális problémahalmazok

DOI 10.17047/HADTUD.2018.28.3-4.119

A kapitalizmus forradalmisága mellett a más természetű forradalmak kifulladások. A társadalomban egymást tagadó értéktömbök vannak. A morális Jó és Rossz határai leolvadtak, ami eddig pozitív volt, az negatívvá változik. Újjáéled a terrorisztikus morál (ISIS). A hagyomány és modernizáció egymásnak feszül, kényes egyensúlyuk mögött álló csoportok értékei küzdenek egymással. Úgy gondoljuk, egy ember egy hagyományban képes gyökeret ereszteni. Az oktatásnak a morális zavarban fontos feladatai vannak.

Jelenvalólétünk (unseres Dasein) a kutatók, tanárok és tanulmányaikat folytatók közösségében a tudomány határozza meg – írta M. Heidegger. Vizsgált területünkön a *tudomány* a társadalom-, és a bölcsészettudomány, természetesen sajátos tartalmaikkal.

A társadalomtudomány a társadalmiasult ember önreflexiója. Nem tudhatjuk azonban pontosan, hogy a szöveg és a valóság meddig tapad össze, a jel és a jelölő viszonya a szüntelen rezonancia állapotában van. A társadalom változó adatokat, információkat, összefüggéseket, *viszonyokat* termel, melyekkel, mint gondolati anyagokkal a társadalomtudomány dolgozik. Tudjuk, hogy a goethei „tisza-emberi” nem létezik, és maradéktalanul nem állítható az élet, az ész ítélőszéke elé sem.

Míg az embercsoportok végigvergődnek történetükön, sebeket ejtenek, gyötrelmeket okoznak egymásnak. Archaikusan az örömművet mások fölött aratott győzelmet jelentette, még a modern erkölcsi eszmék egy része is ebből vezethető le. Az etikát a döntési folyamatra ható *értékek készleteként* foghatjuk fel.

Jelenleg nem gondolkodhatunk *távlatnyitó* koncepciókban, mert még több tekintetben átmeneti helyzetben vagyunk.

Morális problémahalmazok

A történelem a nemzedékek által kidolgozott komplexumok-komplexusok felbomlási és átrendeződési folyamata. Az egyik ilyen komplexusként értékelhetjük Európában is a *morális eszméket*, melyek időszakról-időszakra egyre gyorsabban válnak

vitatóttá. „Egy távoli és elvont megközelítésben Magyarország a polgári társadalomban tudja magát, elvileg tehát kapitalizmust épít, de tisztázatlan, közelebből minek is nevezhetjük ezt a mára kialakult társadalmi formációt... Mindezek megvitatása nem volna fölösleges beszéd, s véleményem szerint hosszú távon nem is tudjuk megspórolni” – írja Himmer Péter¹, aki több évtizeden keresztül foglalkozott az etikai-értékek kérdéskörével. 2000-ben tartott nagy etikai konferenciánkon analitikus mélységgel értekezett Kant felfogásáról *Korunk és az örök béke* című előadásában is.

„... nem alkonyodik a nyugati kultúra” – írja Ormos Mária önéletrajzi kötetében.² Nem, s úgy gondolom, ha az okot keressük, azt találjuk, azért nem, mert a modern kapitalizmus antikapitalista európai forradalmi enerváltak maradtak a kapitalizmus szüntelenül megújuló változásai (forradalmisága) mellett, s csak idő kérdése volt kifulladásuk, (a legtovább az eredeti szovjet modell bírta 1917-től 1990-ig). A zakatoló kapitalizmus közben pusztító, nyomokat hagyó konfliktusokat termelt (fasizmus, kommunizmus). A dolog részeinek kombinálódása, variálódása nem mossa el alapjellemzőjét, de vannak, akik úgy vélekednek a kapitalizmus, már nem is kapitalizmus. Azt még nem látszik világosan, vajon a tőke eltűri-e az improduktív, parazita csoportok ráépülését a rendszerre?

Ismét idézve Himmer Péter gondolatát: „... Ami az utóbbi negyedszázad történetén visszatérően áttör, az egyelőre csupán a magyar társadalom mind súlyosabb kettéosztottsága... Hol vannak a »két Magyarország« közös értékei, s hogyan definiálható a katona, s a tiszt társadalmi pozíciója a legteljesebb társadalmi tisztázatlanság körülményei között? Hová helyezendő e negyed százada játszódó szürreális drámában, a társadalmi spontaneitás viszonyai között az életvezetésben nagyon is stabilitásokat követelő katonai szolgálat? Miféle általános értékrendre orientálhatjuk ilyen körülmények között a honvédtiszt-jelöltet, aki életét mégiscsak itt éli végig, s ráadásul kívánatos (lenne) tisztánlátó értelmiségiként élnie?” Tegyük hozzá, hogy az emberek a társadalmilag és a média által közvetített – egymást tagadó – értéktömbök köré csoportosulnak (nemzeti és liberális). Azt tapasztaljuk, hogy a média csatornák nemcsak világgépi, de etikai gettók is.

Morális paradigmák

1. A szocialista világrendszer létrejötté (személyi kultusz, internacionális-közösség, antiklerikális harc): egy kikényszerített *aszкета ateizmus* volt; a totális-politikák orientációi, például a szocialista-orientáció az 1950–1960-as évtizedekben. Az időszak: az 1948–1989 közötti négy évtized.
2. 1990-től az aszkéta átpolitizált kollektivitás átfordult féktelen *fogyasztásra épülő egoizmusba*. (Megjegyzem, hogy a társadalmi életben a „küzdelmi” faktor mindig vonzó marad.) Még nem látjuk, hogy hová, milyen mélységbe vezet egy jelentősebb probléma: a morális JÓ/ROSSZ határainak leolvadása az azt képviselő egyének és csoportok értékrendszerében, és ami eddig rossz volt, kezdi a jó alakját öltetni, és fordítva! A világ, az erkölcs, a korrupció,

1 Himmer Péter: Érték – értékek – értékeink. Hadtudomány, 2016. különszám, 25–34. o.

2 Ormos Mária: Remények és csalódások. Budapest, Kossuth Kiadó, 2017.

a hibák – bizonyos elitszoportoknál csak interpretáció (értelmezés) kérdése, minden erkölcsi konzekvencia nélkül. Egy új polgári rendszerben másként (ti. a lehetőségek, a tehetség, és a tulajdon szerint) működik az emberek erkölcsi ösztöne, szerzési hajlama, államügyekben személyiségük (énük) hatalmi kiterjesztése, amit automatikusan nem ítéltünk el, de mindez egyre lehetetlenebbé teszi individualitásuk megőrzését.

3. Kifulladt az elmúlt évszázadban – beleértve annak második felét is – egy *terrorisztikus morál*, amit napjainkban az ISIS keltett újra életre, s amely a fejlett polgári társadalmak fiataljaira is hatással van. A modern államok, a helyi háborúk nagyságrendileg termelik az erkölcsi problémákat (korrupció, előítéletek, genocídiumok stb.), nem beszélve arról a történeti tapasztalatról, hogy a 20. század első évtizedeiben az európai polgári társadalmak erkölcsé világháborúba torkollott.
4. Van bizonyos összefüggés a karakter és az erkölcsi felfogás között, miközben *gyűlöletspirálok új irányai* keletkeznek. Konferenciánk alkalmas arra, hogy hangsúlyozzuk, az emberek kérdőjelek maradnak, ha nem alakulhat ki pozitív viszony azokhoz a tényezőkhöz, melyekből a jövő szerkesztődik.

„*Minek gyereket csinálni, ha Isten halott?*” – olvastam néhány évvel ezelőtt a párizsi métro egyik megállójában a poszterre ceruzával írt szavakat. A társadalom milyen sötét, démoni mélységébe látott az, aki felírta e szavakat – jóval a terrorista tömegmészárlások előtt. Már az 1990-es évek elején Leszek Kolakowski (1927–2009) lengyel filozófus is feltette a kérdést: vajon a modern ipari korszakban van-e szellemi centrum, ami állandóbb lenne Istennél?

Megoldódnak-e a jelzett problémák belátható időn belül – kérdezhetnénk. Azok egy része – következetes társadalom- és gazdaságépítő munka nyomán – bizonyára, de az ember viszonyulásának sokfélesége (ti. a történelemhez, a társadalomhoz, a közvetlen közösséghez, az intézményekhez, a munkához, az ideológiákhoz, más emberekhez, rokonokhoz, a hangoztatott sztereotípiákhoz stb.) mindig morális zavarokkal terhelt marad, miközben:

- a) továbbiakban is jelentős ellentmondás van a hagyomány és modernizáció, de fogalmazhatunk úgy is, hogy a nemzeti és a globalista erők között;
- b) a nagy erkölcsi tömbök valamennyi hagyományban repedeznek. Feltehetjük az alapkérdést, hogy vajon egy ember hány hagyományban képes gyökeret verni (s ez nem azonos a többes identitás lehetőségével)? A válaszunk az lehet, hogy egyben: abban, amelybe beleszületik. A nevelés bázisproblémája, hogy a morális eszmék, és ennek következtében az elvek, meggyőződések, értékek közvetlen gyakorlattá alakítása tisztán nem lehetséges, tekintve eszmei anyagukat. Adott szituációban dől el, hogy aki morálisan helyesen akar eljárni, cselekvését milyen elv, érték nyomán szervezi, amelyben szerepet játszik a választás szabadsága, valamint a függetlenség érzete is.

Egyetemi oktatásunk szempontjából kiemelhetjük

- a) Nem vált még felismertté, hogy mit jelenthet a kutatásban, a megértésben a szakok tárgyainak konvergenciája, tudatosabb és hatékonyabb egymáshoz közelítése. A hatalom közeli egyetemi képzésben a társadalomtudományok

is az állam hadviseléssel és rendvédelemmel kapcsolatos kondícióit: az érdek–érték–szükséglet rendszereit vizsgálja.

- b) A hadtudomány – indokoltan vagy indokolatlanul – nem befogadó tudomány. Paradox módon annak ellenére sem, hogy széles társadalmi alapjai vannak, s ez a társadalmi alap termeli a társadalomtudomány gondolkodási anyagát, az új jelenségeket, összefüggéseket is.
- c) A történelmi tudat igen eltérő és összetett; többféle *azonosulásra* nyit lehetőséget. De vajon tudjuk-e helyesen orientálni a *fiatalkori azonosulásokat*? Nem vált még általánosan felismeréssé, hogy *a hadsereg a modern állam egyik kulcsintézménye!* A nyugati kultúra és civilizáció spektruma igen széles, „*from Plato to NATO*” – írja Michael P. Steinberg,³ azaz, egy elméleti alakzattól, a szervezett fegyveres erőig mindent magába foglal.

Az ilyen munkakonferenciák lehetőséget adnak arra, hogy felidézzük az olyan kiváló tanárok, mint Himmer Péter tanszékvezető főiskolai tanár gondolatait. E rövid előadásban felvetett, válaszokat kereső problémacentrumok további dialógust igényelnek, az oktatás szempontjából is.

Két mozzanat nem kerülheti el figyelmünket, így:

- *A bizalomhiány* (egymás iránt, egymás tárgyai iránt)
Bizalom nélkül nincs stabil teljesítmény, nincs közös siker, nincs közösség, nincs lojalitás. Ez utóbbi azt is jelenti, hogy a vezetők, valamint a másik kollégáink erőfeszítéseit, teljesítményét, tantárgyait elsősorban pozitívan ítéljük meg, előfeltételezzük, hogy bizonyára nem ártani akarnak. A lojalitásnak (a mi honvédségünkénél is) bázisértékké kell válnia! A közösségi összefogás formáit is újra kell gondolni. A hadsereg közszelleme a *testületi szellem*, amely az állománykategóriák egymás közötti – az alkotmányból, az esküből eredő célok, kötelességek, feladatok, eszközök és normák – konszenzusára, kölcsönös együttműködésre és szolidaritásra épül. A testületi szellem történelmi időszakonként eltérő tartalma-kat képvisel.
- *A hübrisz*⁴
Minél magasabb a talapzat, amit az ember rátartiságból, hiúságból, gőgből, vágyakból, spekulációkból épít magának, annál nagyobb az alázuhanás traumája, az így épített talapzat, kártyavárként omolhat és omlott össze, mint ahogyan a közelmúlt gyakorlati példái mutatták. Egymásnak feszült és feszül gyakran a vezetői önző felsőbbtség és a tisztesség, amit a beosztottak mindig pontosan érzékelnek. A csalódások vezethetnek emberi kielégettséghez, belefáradtsághoz, szellemi megkopottsághoz, magánéleti és szakmai traumákhoz, és még sorolhatnánk.

Néhány sajátosság

1. Nemzeti jelleg: a „*társadalomtudomány provincializmusával szembeni fellépés kezdetben, az 1960-as években talán legalapvetőbben az egyetemesség képviseletére*

3 Michael P. Steinberg: Cultural History and Cultural Studies. 1996, 109. p.

4 Görög szó: önző felsőbbtség

vonatkozó igényét kérdőjelezte meg... Röviden: az univerzalizmus és partikularizmus nem szükségszerűen áll szemben egymással...⁵ Napjainkban a szekta-intellektualitások is jelen vannak! A nemzetek különlegességekként sorakoznak egymás mellett. Ezért a nemzeti jelleg nem problémacentrumaiban, élményrétegeiben találkozik az egyetemessel, hanem eszmei tartalmaiban, fogalomkészleteiben. Az ember különleges anyag, mert megéli, felfogja, gondolja és dokumentálja anyagiságát, szellemiségét, lelkiségét. Európában a történelmi kölcsönhatások eredménye, hogy ilyené alakult bennünk a másik ember képe, s ez az identitáskeret valósága is, amelybe záródik és vergődik az én.

2. Kulturális paradigmaváltása jelenkorunknak: az üzlet legázolta a benső kultúrát is. Örülhetnénk, hogy az üzletibe szublimált forradalmi paradigma egyben forrása az etikai zavaroknak, de reguláció is az értelmezésben; táplálja a konformizmust, a meghasonlást; az emberi intézményektől, és a másik embertől való elidegenedést. Paradox módon ez a posztrealizmus mutatja, hogy a globalistáknak nem a benső kultúra kell, hanem a vezérlés megszerzése az általuk gyártott törmelékhalmoz felett. A folyamat közvetítő közege a bűnmentesítés, a megítélésbeli deformáció, a patológia. Gondoljunk az olyan nagy morális tömbökbe való belevágásokra, mint például a haza, az állam, a család, a vallás, az erkölcs, a szeretet, a munka.
3. Az ember a kulturális világ eredménye. (A kulturális régiók átfedik egymást.) Az ember túlvágyik önmagán és ez megsokszorozza pusztítási képességeit, amelyhez az elmúlt évszázadban a nyugati technikát (saját tudatának termékét) alkalmazta: a gépfegyvert, a gázt, az újságokat, a filmet. A tudományágak mögött társadalmi csoportok állnak, mint a társadalmi mozgás részei. A világ megértéséhez vagy félremagyarázásához érdekek is tapadnak. Mindig eljön azonban, amikor a társadalom könyörtelen parancsteljesítővé válik! Gondoljunk arra, hogy a tudósok (s ebben nincs különbség a tudományterületek között) odaálltak Hitler és Sztálin mellé is... Ez az intellektualitás ambivalenciája, ami a XX. század politikai repressziójának eredménye. Az ember életében a tartósan nagy átalakulások fontosak. Gondoljunk arra, hogy a gyerek milyen csodálkozva, játékos lélekkel nő bele a világba, ami aztán a kultúra valamint az olyan mesterséges hatalmak hatására, mint a társadalom, évtizedek alatt átrendeződik, elveszti eredetiségét, szabványosodik, különösen, ha egy szuggesztív hatalmi pedagógia átformálja.
4. Az emberekkel szembeni ellenézés, tartózkodás, idegenkedés, viszolygás, irtózás az a sorozat, amely az ipari emberirtáshoz vezetett. Azaz egy kölcsönhatásról van szó, arról a társadalmi affektusról, ami ezt a folyamatot újratermeli. Újratermeli, mert az évszázadok repressziói, előítéletei, paranoiái, zárványai nem adódnak össze. Az emberről való tudás mindig nagyságrendekkel kisebb, mint a tudattalan impressziók, sejtések, képzetek. Mindig keletkezik

5 Calestous Juma – Evelyn Fox Keller – Jürgen Kocka – Dominique Lecourt – Valentin Y. Mudimbe – Kinhide Mushakoji – Ilya Prigogine – Peter J. Taylor – Michel-Rolph Trouillot – Immanuel Wallerstein: A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbelkian Bizottság jelentése. Budapest, Napvilág Kiadó, 2002. 58., 61. o.

egy-két faktor, ami torzítja az együttes élményt, és az élmény átfordulhat viszolygásba, iszonyatba is.

A modern ember komplexusai: hisz vagy nem hisz?

Már tudni illik:

1. A *kultúrában*, – annak ellenére, hogy egyre inkább csak mázzá, fedőréteggé válik. A kultúra, a polgári társadalmakban egészként már nem létezik. Etikailag megérteni a rossz erőterét, mely olyan naggyá nőtt, hogy a hozzá való vonzódás ismét érdemmé, s nem intellektuális ellökődéssé vált! Az eszmei átcsapott szélsőséges pragmatizmusba. Az emberi tudat nagy paradoxona, hogy az ész világszerű, de a világ ésszerűtlen.
2. A *demokráciában*, miközben az zsákcák sokaságává vált. Olyan mesterséges hatalmak nőttek az emberi világ fölé, mint: a pénz, az elektronika, a bürokrácia, a fegyver. A társadalmi krízis mélypontja a morális, lelki szétesettség, melyben összekapcsolódott a kapzsiság és az erőszak. Mivel tárgya kimeríthetetlen, az etika, a végtelen interpretáció esélyét nyújtja. Nem véletlen, hogy a lopakodó-krízis mindig megjelenik valamelyik társadalmi területen, és a kultúra nagy rendszerei (oktatás, gazdaság, stb.), valamint a hatalmi intézmények is zavarban vannak. A „Jó” és a „Rossz” mögött (Kerényi Károly [1933] kifejezésével) a *szerelem* és *gyűlölet* bipolaritása húzódik, melyek nem egészen etikai kategóriák. A második világháborút követően a – nemzetközi szakirodalomban, „demokratikusnak” felfogott államok gyakrabban indítottak és indítanak háborút, mint a „diktatúraként” jellemzettek. Jelenkorunkra a jelzett „demokráciák” inkább demokrácia- és identitás-patológiává váltak.
3. Az *értékekben*, a morálban, mint a közember egyetlen szellemiségében, miközben az lerombolódott 1990–2010 között, az értéktudat, a morális nagy tömbök szétverődtek a jó, a helyes, az igaz, a nemzet, a haza, a becsület, a (társadalmi) felelősség, a (köz)szolgálat, a törvénytisztelet, az erő, a rend – amelyek hatással voltak a hadseregen belüli viszonyokra is. Nem, *a gondolkodom, tehát vagyok* descartesi elve, hanem a *szerezek, tehát vagyok* darwini elve érvényesült. A szerzés érdeke magába szívtá az emberi jellemeket. A profi katona fegyveres vállalkozóvá, a NATO multinacionális nagyvállalattá vált. A pénz vezérelte társadalom viszonyainak élesedésével, élesednek, a viselkedés amorális jellemzői is, miközben sokasodnak az egyént körülvevő coach-ok (edzők), a pszichológusok, a trénerek, menedzserek. Elvált egymástól a nyilvános médiaretorika, valamint a nem nyilvános cselekvés; elvált egymástól a cselekvés érdekvezéreltsége, szociális logikája, valamint a teljesítmény. Új, eddig nem tapasztalt emberi, jellembeli dimenziók tárultak fel, amelyeken elgondolkodhatunk, és a helyzetből kivezető pedagógiai – esetenként inkább gyógypedagógiai – programokat alkothatunk (gondoljunk elsősorban a sorozatos iskolai tragédiákra Amerikában). Bizonyára a szétszakadt világok fragmentumai még sokáig zakatolnak bennünk.
4. A *közszolgálatban*: A történelmi nemzetek érzékenyek a kulturális és civilizációs értékekre egyaránt, közülük az olyanokra, mint a hivatástisztség, hiva-

tásbecsület. A Szózat egyik erkölcsi üzenete, „... Áldjon vagy versen sors keze: Itt élned, halnod kell” – és nem az, hogy *rabold ki, hagyd ott!* Más szempontból nem feledhetjük, hogy misszióban, katonaként a civilizációs értékekért is felelősek vagyunk, nem hunyhatunk szemet hadművelleti területeken a múzeumok, templomok kirablása fölött sem. Nem csak akkor kell észbe kapnunk, amikor az újságok közlik az elrabolt műkincsek képeit, és felrémlik, ja, tényleg, ez a perzsa műkincs már benne volt az általános iskolás történelemlékönyvünkben. Egyedi emberként is, az egész emberiség történelmére vagyunk utalva. A politikai erkölcs kérdése az is, hogy milyen háborúkra mondunk igent.

5. Az *oktatásban*. Mi magunk is fontosnak tartjuk, hogy a tisztjelöltek, a klasszikussá vált korok kultúrájából is megismerjenek valamit. Az erkölcsi reflexiók eredetét is azokban a korszakokban ismerhetjük fel. Az etikai problémák nem új-keletűek a hadseregekben sem. Ebben Immanuel Kant (1724–1804) nyomán járunk, aki Königsbergben porosz tiszteket is oktatótt etikára. Tudta, hogy a honvédtiszti hivatás választása, önmagában is eleve elkötelezettséget jelent morális értékek mellett, melyekhez akkor is ragaszkodunk, ha nincs konjunktúrája ezeknek az értékeknek. Milyen energiát adnak ezek az értékek? Clausewitz meghatározása nyomán azt mondhatjuk: a fegyveren az „igazi fém” az erkölcsi erő, a szolgálatban való kitartás, az elkötelezettség, a bajtársiasság, harcban az elszántság. A katonát speciális feladatrendszere, kemény (konzervatív) karaktere, elkötelezett értékválasztása, gyors gondolkodása, és cselekvése teszi valóban különössé. Katonákat tanítva, tisztában vagyunk azzal, hogy a háború mesterséges szituáció, amelyért az etika önmagában nem felelős. A katonának is olyan morális elvekre van szüksége, amelyek a társadalom számára is értéket jelentenek, s amelyek hatékonyan motiválják a katonai aktivitást, és összhangban vannak a nemzetközi hadijoggal, s nem utolsósorban a fegyveres összeütközésekben győzelemre ösztönöznek. A hadseregek bázis értékei is: a bátorság, lojalitás, fegyelem. A katonai virtus motívumai között is hasonlókat találunk: igazság, ravaszság, bátorság. Tegyük hozzá, hogy ezek az erények régi görög eredetűek, s az aatléta-erények csoportjához tartoztak.

Nosztalgiaival ragaszkodik, mint „értelmiségi” a magyar filozófiatörténet egyetlen számba vehető nemzetközi alakjához, Lukács Györgyhez (Georg Löwinger, 1885–1971), annak ellenére is, hogy a Lukács-kultusz csapdája: a múlt aknáit azért nem nyílhattak meg korábban, mert nem volt bátorság a kényelmetlen végső következtetések levonásához, s nem lehetett kritikus a viszony a tudat olyan ballasztjaihoz, mint a sztálinizmus, később a szocializmus, és képviselőik. „*A sisetergő karbidlámpák fényénél Lukács azzal tüzelte harcra – nem a jogos határok megvédéséért, hanem minden határok eltörlésére – a föltűzött szuronyra még álmosan támaszkodó katonákat, hogy a szocializmus, mint kollektív lelkiület immanensen (kiemelés tőlem H. D.) ad jogot a vérontáshoz, mert akarataival, ez esetben az erőszakkal a világ proletariátusának akaratait, mint erkölcsi princípiumot viszi uralomra*” – írja Illyés Gyula.⁶ Később Lukács morális mentséget is keresett magának.

6 Illyés Gyula: A Szentlélek karavánja. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 253. o.

Szentkuthy Miklós nyomán az egész magyar szellemet, a mítoszt, iróniát, jámborságot, naiv destrukciót, a heroizmust, a panteizmust, s a filozófiai gondolkodás magyar hagyományait stb. nem volt, aki jelentős filozófiává tudta volna összeolvasztani. A forradalom osztályharcos szelleme ellentmondott a vállalható erkölcsi szellemnek, s a korábbi társadalom belső tudati csődjéből, erkölcsi spirálok indultak el, ebbe a jövőbe.

Láthatjuk, tradíció az is, ahogyan felfogjuk és értelmezzük a múltat, azaz a múlt-hoz vezető közvetítő mechanizmusok, így a nyelvi és érzelmi gazdagság, a gondolkodás fogalmi készlete, szerkezete, stb. közreműködnek a valódi értékek felismerésében, megértésében, elfogadásában.

IRODALOM

Himmer Péter: Érték – értékek – értékeink. *Hadtudomány*, 2016. különszám, 25–34. o.

Heinrich Rickert: *A filozófia alapproblémái. (Módszertan, ontológia, antropológia)*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987

Ormos Mária: *Remények és csalódások*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 2017